

ÅRSSKRIFT 2015

FRITT FALL

ÅTERTÅG

UPP IGEN

HOTADE ARTER

FAKTA

Stiftelsens arbete med hotade arter prioriterar bl.a. fjärilar knutna till ängs- och hagmarker, skalbaggar som lever på gamla träd och i död ved, hackspettar i naturskogar, kustfåglar samt marksvampar som växer i s.k. kalkbarrskogar.

FAKTA

I Sverige känner man till ca. 60 000 arter. Läget för 21 600 arter har hittills bedömts av ArtDatabanken, och av dessa är 4 273 rödlistade, d.v.s. 20%.

VD:S INLEDNING

Himlajorden var Evert Taubes benämning för naturen, med sitt myller av olika surrande, simmande, flygande, doftande och blommande arter. Taube prisade ofta naturen i sina sånger. Vi minns texten; *se så många blommor som redan slagit ut på ängen – gullviva, mandelblom, kattfot och blå viol*. Men idag är det få som skulle känna igen en kattfot på en blomsteräng. Dessutom har kattfoten blivit allt ovanligare och försvunnit från många platser. Flera andra arter har liksom ängens blommor minskat, till exempel våra viktiga pollinerare, vildbin och humlor.

I en ny studie hävdar forskare att det finns 8,7 miljoner arter på jorden. Bara en bråkdel av dessa betjänar oss människor. Så vad har vi för nytta av alla de övriga? Svaret är att vi ännu inte vet. Många arter har under evolutionens gång skapat geniala egenskaper som kan visa oss vägen till uppfinningar, byggkonstruktioner, läkemedel etc. Ta till exempel den bakteriedödande mögelsvampen *Penicillium* som gjorde Alexander Flemings upptäckt till en av vetenskapens största genombrott. Det vi också vet är att vi är helt beroende av de ekosystemtjänster som naturen helt gratis tillhandahåller, såsom rening av vatten, reglering av klimat, pollinering av växter mm.

Djur och växter försvinner i en rasande takt på jorden idag, huvudsakligen på grund av oss människor. Bara i Sverige finns över 4 000 rödlistade arter. I den här skriften beskriver vi en del av Upplandsstiftelsens arbete med skydd och skötsel av värdefulla och hotade livsmiljöer i Uppsala län. Det är viktigt att bevara den mångfald av arter som finns i naturen, i Uppland, i Sverige och på jorden. Vi kanske behöver vissa arter i framtiden även om vi idag inte ser någon användning av dem. Och de som vi inte har någon direkt nytta av, som bara finns där, t.ex. mandelblom, kattfot och blå viol, borde också få finnas, eller med Taubes egna ord – *Låt de få leva, de är ju så sköna!*

Jag önskar er en trevlig läsning!

Björn-Gunnar Lagström

REDAKTION Gillis Aronsson och Barbro Nilsson Garbergs.

FÖRFATTARE Gillis Aronsson sid 3–9, 14–16, 20–23, Frida Hermanson sid 3, Gustav Johansson sid 10–11, Pär Eriksson sid 17, Maria Hoflin sid 18–19, Martin Amcoff sid 21–22.

OMSLAG Klasefibbla (rödlistad) och midsommarblomster (ej rödlistad) samt död alm, foto: Gillis Aronsson. Mnemosynefjäril, foto: Jan-Olov Björklund. Adult havsörn, foto: Alf Sevastik.

MITTUPPSLAG Ekeby-Ånge förvaltas av Upplandsstiftelsen i samarbete med markägaren och Länsstyrelsen. Foton: Gillis Aronsson och Pär Eriksson.

ÖVRIGA FOTON Pär Eriksson sid 4 övre och nedre hö, 17, 18 vä, 20 nedre hö, Åsa Sjögren sid 2, 7 almlöv, 23 nedre vä, Joel Berglund sid 10 nedre, Gustav Johansson sid 11, Petter Haldén sid 14 övre, Jan-Olov Björklund sid 19 stor bild, Maria Hoflin sid 19 liten bild, Martin Amcoff sid 21 nedre, Alf Sevastik sid 22, Helena Frick sid 23 nedre hö, Upplandsstiftelsen s 7 övre hö, alla övriga foton Gillis Aronsson.

KARTOR Per Stolpe

HOTADE ARTER

I Sverige finns ett stort antal djur och växter vars framtida överlevnad inte är säker. Man brukar tala om hotade eller rödlistade arter, det vill säga arter som på sikt riskerar att försvinna från vårt land. Orsaken till hoten beror till stor del på oss människor och de förändringar vi skapar i naturen.

SPELAR DET NÅGON ROLL OM ARTER DÖR UT

Utdöendet av arter är en naturlig, men vanligtvis, långsam process. Den hastighet vi förlorar arter idag ligger dock långt utöver det normala, och forskning pekar på att vi går mot en tid med allt större utrotning av arter. Detta kommer att förändra så gott som samtliga miljöer på vår planet, och i högsta grad även påverka oss människor.

UPPLANDSSTIFTELSENS ARBETE MED HOTADE ARTER

Stiftelsens arbete med hotade arter började med skydd av gamla skogar. Bristen på häckningsplatser för havsörn ledde till exempel fram till bildandet av reservat, bl.a. kustområdena Kallriga och Skaten–Rångsen, som stiftelsen förvaltar.

Idag är stiftelsens arbete med hotade arter mer inriktat på inventeringar, uppföljningar och konkret skötsel av arternas miljöer. Åtgärderna består bland annat av restaurering av betesmarker, slåtterängar, bryn och våtmarker, stängsling och skötselplanering. Vårt arbete inriktas i första hand på arter som finns i stiftelsens naturområden eller projektområden. Insatserna utförs i nära samarbete med Länsstyrelsen, skogsbolag och lokala markägare. Finansiering sker från stiftelsens budget, Världsnaturfonden WWF, Naturvårdsverkets medel för *Åtgärdsprogram för hotade arter*, restaureringsstöd från *Landsbygdsprogrammet* med mera.

Väddsandbiet är ett vildbi, här på blomman åkervädd.

En tredjedel av alla vildbin och humlor i Sverige är rödlistade, huvudsakligen på grund av dagens rationella jord- och skogsbruk. Samtidigt är en stor del av våra odlade växter beroende av dessa pollinering, och vi människor skulle således få svårt att klara oss utan dem.

Förteckning över rödlistade arter tas fram av ArtDatabanken vid Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala. Rödlistan har ingen juridisk status men fungerar som ett hjälpmedel vid miljöövervakning av den biologiska mångfalden.

FAKTA

När man förbättrar miljön för en hotad art, gynnas en uppsjö av andra arter i samma miljö.

Slätter på en blomsterrik äng i Lingnåre, ett område som stiftelsen förvaltar.

Tretåig hackspett vid bo i en döende gran.

Gammal barrskog är *tretåens* hem.

I GAMMELSKOGEN

MÖTE MED TRETÅEN

Solen har redan varit uppe ett par timmar. Det är den 19 juni och fågelkören är fortfarande stark fast det börjar bli sent på häckningssäsongen. Trastar och rödhakar sjunger och en gök gal i norr. Jag går på en liten stig och lyssnar uppmärksamt efter mat-tiggande fågelungar, inte vilka som helst utan hackspettsungar. Den större hackspettens ungar flög ut ur sina bohål för en vecka sedan, så nu gäller det att vara observant på minsta *kickande* ljud som kan avslöja den mer ovanliga arten. I en slänt intill en ormbunksrik sumpskog, då plötsligt – ett svagt *kjyck* – men varifrån kom det? Minuterna skriker fram. Jag lyssnar spänt, och så igen, *kjyck*. Aha – jag börjar gå uppför slänten, men då hör jag ljudet bakom mig, och när jag vänder mig om ser jag på en gång varifrån det kom. Ett hackspetthål, fyra meter upp i en döende gran. Väntan blir inte lång. Ett kraftigare *kick-läte* en bit bort får ungarna formligen att explodera i ljudligt tiggeri. Mat är på gång, och ett, tu, tre så sitter han där med näbben full av feta larver till ungarna, denna dunkla, svartvita fågel med gul hjässa, han som tillhör den gamla barrskogen – tretåiga hackspetten.

Året var 1990 och skogen jag besökte kallades på bygden för Signes skog, en skog som inte fick huggas så länge hon levde, hade hon bestämt. Som tur var blev hon över 90 år vilket gav tidsfrist för handläggning och formellt skydd av gammelskogen. Även en intilliggande, gammal barrskog, som ägdes av en annan dam, som hette Nancy, köptes in. Idag är Signes och Nancys skog en del av Upplandsstiftelsens finaste naturskogsområden. Det ligger väster om sjön Vällen och kallas för Svanhusskogens naturreservat.

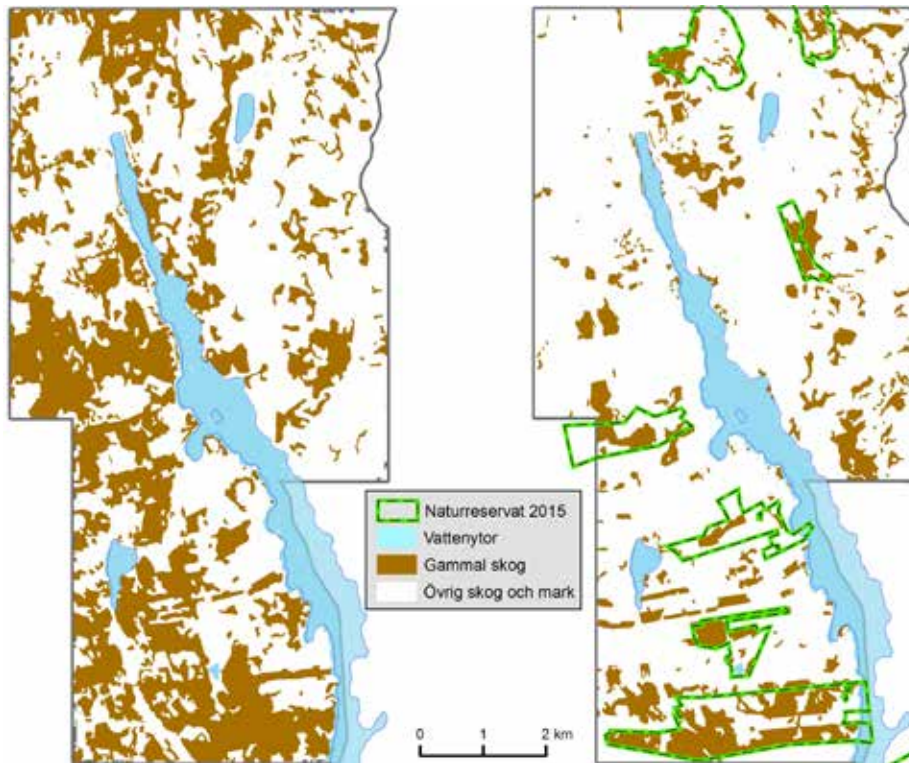

Modernt skogslandskap vid Vällen ger inget utrymme för tretåig hackspett.

DET ÄR MÖRKT NU

Upplandsstiftelsen har vid tre olika tillfällen inventerat tretåig hackspett i ett 150 km² stort område vid sjön Vällen. Vid första inventeringen 1993 konstaterades 6 par. Vid nästa undersökning 1999 hade populationen minskat med hälften till 3 par, och den senaste inventeringen 2012 gav det dystra resultatet att bara 1 par återstod.

I Sverige är skog den landskapstyp där flest rödlistade arter förekommer. Trakthygesbruk, ensidiga planteringar och uttag av död ved har gjort våra skogar mer artfattiga. Många fågelarter har drabbats hårt bl.a. hackspettar. Den tretåiga hackspetten tillhör en av dem. Den är specialist på barkborrar i svaga och döende träd och varje par behöver minst 100 hektar gammelskog för att kunna överleva.

Gammal skog vid Vällen 1945.

Gammal skog vid Vällen 1995.

Flygbildstolkning visar att arealen gammal skog minskade kraftigt vid Vällen under andra hälften av 1900-talet. På 2000-talet har den gamla skogen minskat ytterligare och idag finns nästan ingen gammelskog kvar utanför naturreservaten.

TIPS

Besök gärna vårt naturreservat Svanhusskogen, som ligger vid sjön Vällen!

När almsjukan har dragit fram i ett bestånd brukar samtliga almar stå kvar som döda *trädskelett*.

Hamlad ask. Hamling går ut på att grenarna beskåras med regelbundna intervaller. Löven användes förr som foder till betesdjuren.

ALM OCH ASK PÅ FALLREPET

Två av våra ståtligaste ädellövträd är på fall. Sedan en tid tillbaka har både alm och ask angripits av svampsjukdomar. Många träd har dött eller håller på att duka under, inte bara i Sverige utan även i flera andra länder i Europa.

Almsjukan som kom till Sverige på 1950-talet har i olika omgångar slagit ut almbestånd. Nu senast på 2000-talet har stora delar av lövskogar och hagmarker kring Mälaren drabbats, bl.a. områden som Upplandsstiftelsen förvaltar, till exempel Tedarön och Wiks naturpark.

Almen som kan bli 30 meter hög och över 400 år gammal har tidigare varit ett karaktärsträd i parker, alléer och på kyrkogårdar. Nu fälls dessa träd eftersom almsjukan även spridit sig in i stadsmiljöerna.

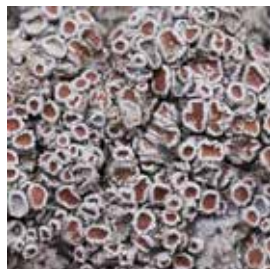
Askskottsjukan är av senare datum och upptäcktes först på Öland 2001, men har sedan spridit sig och fått fäste i hela trädets utbredningsområde. Asken verkar dock inte vara lika hårt drabbad som almen då man har upptäckt att vissa individer har motståndskraft mot sjukdomen. En helt frisk ask kan stå intill en sjuk, utan att bli angripen.

Svampen som angriper asken finns i två skepnader, likt Dr. Jekyll och Mr. Hyde. Här på bilden syns den *snälla* och naturliga förnånedbrytaren, en höstsvamp som växer på nedfallna bladskåft av ask. Den *elaka* patogenen angriper däremot levande träd och förhindrar grenarnas fotosyntesttransport.

BRINGAR ANDRA MED I FALLET

Alm- och askskottsjukan har drabbat de båda trädslagen så hårt att de hamnat på den nationella rödlistan. Tyvärr är det inte bara dessa träd som är hotade utan även alla insekter, lavar, svampar m.fl. som är beroende av alm och ask. Almrostörat är ett exempel. Denna svamp som upptäcktes som en ny art för vetenskapen så sent som år 2006 är således redan på väg att försvinna.

Flera rödlistade arter som växer på grov bark på levande alm och ask, t.ex. barkkvastmossa, almlav och almrostöra, lär bli ännu mer hotade nu när träden dör.

GE INTE UPP ÄN

Även om det ser mörkt ut för almen och asken är det för tidigt att ge upp än. Vissa trädindivider kan ha bättre motståndskraft än andra, och om dessa överlever svampangreppen kan de förhoppningsvis sprida sina goda gener till nästa trädgeneration.

För arter som lever på döda träd kan man fördröja utdöende genom att skapa s.k. vedkyrkogårdar där man lägger upp högar av döda almar och askar. Vedlevande insekter, svampar och andra organismer lever då kvar så länge det finns alm- och askved på den tillskapade kyrkogården.

Almlöv

Askknopp

På Rävsten hamlar man askarna. Regelbunden hamling kan vara ett sätt att få träden att överleva askskottsjukan.

I Wiks naturpark har Upplandsstiftelsen lämnat kvar döda almar för att gynna vedlevande, rödlistade arter.

SEGER OCH NEDERLAG – FÖR SVARTOXEN

Denna lilla *kuse* hör till urskogen och har inte en chans att överleva i vårt moderna skogsbruk. Hanen har kraftiga käkar och liknar på så sätt sin släkting ekoxen. Men så stor och ståtlig är han inte, utan bara 1,5 cm lång.

Nästan hela livet tillbringar svartoxen inne i veden på grova granlågor, men inte vilka lågor som helst. Det ska vara fuktig ved i ett visst nedbrytningsstadium som är angripen av trädsvampen klibbticka. Därtill måste nya lågor tillkomma hela tiden, helst i direkt anslutning till den gamla, då svartoxen inte förflyttar sig särskilt långt. I en naturlig skog skulle svartoxen vara en vanlig art. Men idag finns den bara kvar på några få lokaler i landet.

Svartoxen är en så kallad paraplyart, d.v.s. en art som har höga krav på miljön och som indikerar att många andra rödlistade arter finns i samma skog. Skulle man händelsevis hitta denna mycket sällsynta skalbagge så vet man genast att här har vi en skog av absolut högsta naturvårdskvalité.

I SISTA STUND

År 1994 hittade entomologen Bengt Ehnström svartoxe på ett kalhygge vid sjön Vällan. En naturskog hade avverkats och kvar på hygget låg en grov granlåga innehållande dödsdömda svartoxar. Upplandsstiftelsen bestämde sig för att undsätta svartoxen och flytta trädstammen 4 km utmed sjön, till naturreservatet Pansarudden där tillgången på död granved var stor. Vid en undersökning 17 år senare visade det sig att förflyttningen varit lyckad. Svartoxen hade koloniserat några nya granlågor i reservatet, men populationen var fortfarande liten. Förutsättningarna för att arten ska överleva i reservatet är dock ganska goda då det övergripande målet med skötseln är att lämna skogen att utvecklas fritt.

ETT HÅRT SLAG

Ytterst, ytterst sällan blir man så glad som när man hittar en ny, hittills okänd lokal för svartoxen – detta urskogsdjur – som närapå är på väg att försvinna från vår svenska fauna. Men under Upplandsstiftelsens arbete vid nedre Dalälven 2009 hände det. I en grov granlåga, i en oskyddad skog – där fanns den. Myndigheter och markägare kontaktades, men någonstans gick det fel, och tre år senare kalavverkades skogen. Inga svartoxar kunde hittas i resterna av granlågan som var sönderkört av skogsmaskiner. Den var borta – och glädjen med den.

En låga.

FAKTA

En låga är ett kullfallet träd. Lågor fungerar som substrat eller boplatser för många rödlistade arter.

Mediauppbåd då entomologen Bengt Ehnström (tv.) demonstrerar skalbaggar, eller *kusar* som han gärna kallar dem. I förgrunden – packat och klart – en svartoxe-stock att leverera.

Upplandsstiftelsens helikoptertransport.

Nytt hem för svartoxen i stiftelsens naturreservat Pansarudden, vid Vällena.

En av få nya lokaler för svartoxen i Sverige upptäcktes av stiftelsen 2009, i en grov gränlåga vid Dalälven. Tre år senare är lokalen ett kalhygge och inte ens svartoxe-lågan blev kvar. Den kördes sönder av skogsmaskinerna.

Småsvaltningen är en oansenlig vattenväxt, som är svår att se om man inte ger sig ner under ytan.

UNDER YTAN

Flera rödlistade sötvattenväxter finns under vattenytan och är därmed nästan utom synhåll för den som inte ger sig ner för att titta på dem. En av dessa är småsvaltningen som har sina enda sötvattensförekomster i världen, i Mälaren.

Småsvaltning har minskat. Den fanns tidigare på flera lokaler i Ekoln men finns numera bara kvar vid Ekillaåsen i Stora Ullfjärden i vårt län. Övriga cirka tio mälarlokaliter ligger i Stockholms län. Sannolikt har arten försvunnit från de tidigare lokalerna på grund av övergödningssproblem.

Orsaker till att vattenväxter försvinner:

- stränder har vuxit igen på grund av upphört strandbete
- naturliga vattenståndsfluktuationer har upphört
- utdikning av jordbrukslandskapet
- grumligt vatten och ökad mängd trådalger på grund av övergödning

VAD MAN KAN GÖRA

Åtgärder för att gynna sällsynta och hotade vattenväxter kan alltså innebära att man försöker skapa mer öppet vatten i landskapet och ser till att de vatten som skapas får ett bottenmaterial och djup som passar för exempelvis natearter och kransalger. Det vore önskvärt att kunskap om hotade vattenväxter alltid finns med i processer där nya vatten ska skapas. Många vattenväxter sprids med betande fåglar. Nya vatten kan på det viset koloniserats ganska snabbt. Om en art av olika anledningar blivit mycket sällsynt minskar dock chansen att den ska spridas till nya lokaler radikalt, särskilt om fröspridningen är dålig. Det kan då vara aktuellt att aktivt flytta material till nya lämpliga växtlokaler.

FLYTT AV SMÅSVALTING

År 2010 tog Upplandsstiftelsen initiativ till att genomföra en flytt av småsvalting från en lokal på Munsön till naturreservatet Norra Björkfjärden. Totalt drygt 200 plantor flyttades i två omgångar sommaren 2011. Dessa plantor följdes sedan under de kommande åren. Tyvärr överlevde plantorna bara några år, och var försvunna vid kontroll 2015. Småsvalting har aldrig dokumenterats, annat än vid åsöar, i Norra Björkfjärden. Det är möjligt att förhållanden på de utvalda lokalerna inte passade med avseende på bottenmaterial och förekomst av drivande trådalgsmattor. Projektet gav dock rikligt med kunskaper inför kommande omplanteringar och under 2014 inleddes ett nytt försök i Länsstyrelsens regi. Material från Stora Ullfjärden flyttades till Sandviksåsen där arten finns dokumenterad åtminstone fram till 1917. Totalt flyttades här 123 plantor i två omgångar. Efter ett års kontroll verkar det som att detta försök har större möjlighet att lyckas.

I ett försök att sprida och stärka småsvaltingens population flyttades plantor från två befintliga växtplatser till närliggande, till synes lämpliga, lokaler.

Junimaterial färdigt för omplantering.

Småsvalting i den än så länge rätt lyckade omplanteringen vid Sandviksåsen.

Gulspurv

Sexfläckig bastardsvärmare

Backsippa

RÖDLISTADE ARTER VID EKEBY

Brunand

Toppjungfrulin

Scharlakansvaxskivling

ÅNGE NORR OM STORVRETA

Upplandsstiftelsens naturreservat
Torslundagropen ligger 15 kilometer
norr om Enköping.

FAKTA

I Uppland beräknas populationen
av ortolansparv ha minskat med
90 % under perioden 1980–2010,
men i Torslundagropen finns arten
fortfarande kvar.

För att gynna ortolansparven kan man
lägga ut havre på häckplatsen strax innan
den återkommer från varmare länder.
Detta är en bra åtgärd om insektstillgången
är dålig på grund av kyla. *Ortolanen*
håller då till godo med vad som finns,
och äter frön i brist på insekter.

EN ÄKTA SOMMARFÅGEL

Ortolansparven är en *äkta sommarfågel* som anländer i maj och flyttar redan i augusti. Den är nära släkting till gulsparven men är en aning mindre och smäckrare samt annorlunda färgad. Ortolansparven häckar i öppet, omväxlande landskap med odlade fält, åkerholmar, träddungar, öppna diken och blottlagda ytor med grus och sand. Tidigare fanns den i stora delar av Sverige men har sedan länge haft en vikan-
de population och försvunnit från flera av våra sydliga landskap.

VARFÖR SKYDDA EN GRUSGROP

Varför har Upplandsstiftelsen skyddat ett gammalt grustag? Denna fråga ställer sig kanske en och annan besökare till Torslundagropens naturreservat, norr om Enköping. Men det som vid första anblicken ser ut som ett fult sår i naturen har visat sig vara en viktig livsmiljö för hotade arter. Flera djur och växter som lever i öppna, torra miljöer är ofta undanträngda i det moderna jordbrukslandskapet. Då naturliga torrmarker försvunnit har liknande människoskapade miljöer blivit en tillflyktsort för många sällsynta arter. Torslundagropen är just en sådan fristad. Här finns bland annat klöverblåvinge, punktblodbi, klöverhumla och just ortolansparv.

Vanligtvis planteras nedlagda grustag med tall, men om man inte gör det kan många ovanliga djur- och växtarter leva kvar långt efter att täktverksamheten upphört. För att behålla de öppna grus- och sandytorna, samt de skyddsvärda arter som lever där, måste området successivt skötas. Regelbunden röjning av träd och buskar är nödvändigt för att förhindra igenväxning.

I Torslundagropen finns blåelden, en ståtlig och vacker växt med himmelsblå blommor. Den är en viktig växt för nektarsökande insekter, och insektsrika områden är i sin tur betydelsefulla för att ortolansparven ska trivas.

Stora maskiner och handkraft behövs för att förhindra igenväxning, och på så sätt rädda sällsynta arter i stiftelsens grusgrop.

Wiks slott

FAKTA

Mykologi är läran om svampar.

Wikparken är Europas nordligaste växtplats för den mycket sällsynta och hotade hasselfagerspindlingen, *Cortinarius moëgne-locozii*. (intill handdatorn).

SKATTJAKT I MEDELTIDSMILJÖ

Vid den långsmala Lårstaviken i Mälaren ligger Wiks slott, länets bäst bevarade medeltidsslott. Här finns både kultur och natur, sida vid sida. Området är mycket välbesökt och som förvaltare är vi angelägna om att friluftslivets intressen tillgodoses samtidigt som vi ska bevara och utveckla naturvärden. Stigslingor, information och utsiktspplatser finns i hagmarkerna och de strandnära områdena. I hasselrika partier med grova ekar och tallar finns dessutom många rödlistade arter, och nya arter påträffas hela tiden. Den stora artrikedomen beror till stor del på områdets historik. Wikparken har en lång träd- och hävdkontinuitet.

EN DRÖM GÅR I UPPFYLLELSE

Mykologiska utflykter i Wikparken är uppskattade. Det är som att gå på skattjakt där man inte vet vad man kommer att hitta. Just en sådan, ovanligt gråmulen, utflyktsdag i september 2011 strosade jag och några svampvänner runt i parken. Kruskantarell, hasselväxskivling och sydlig kantmusseron noterade vi som intressanta arter. Just innan vi skulle gå hem tog jag en sväng in bland några täta hasselbuskar. Och där, i det dunkla ljuset, står den – rariteten som omgärdas av mykologisk mystik – hasselfagerspindlingen. Ovanifrån ser svampen inte så speciell ut men när man plockar den och tittar på undersidan häpnar man. Den självlysande blåa foten skimrar som en vacker ädelsten – en mykologs dröm har gått i uppfyllelse.

MED NÖD OCH NÄPPE

ÄR DEN VITRYGGIGA HACKSPETTEN TILLBAKA

Hackspettar är goda värdemätare på en biologiskt rik miljö. De har också en nyckelroll i ekosystemet som bobyggare till alla de arter som lever i hålträd. Fåglar som knipa, skrak, skogsduva, ugglor och mesar, eller däggdjur som fladdermöss och skogsmård har alla hackspettarna att tacka för sina bostäder. Av erfarenhet vet man också att *vitryggens* krav på livsmiljö gör att många andra arter som missgynnas av skogsbruket kan leva där den finns.

På 1980-talet försvann de sista individerna av mellanspett från Sverige. Den har ännu inte återkommit, trots att den finns i angränsande länder. Den vitryggiga hackspetten, som en gång fanns över stora delar av landet, hade med all säkerhet också varit utrotad om inte Naturskyddsföreningen ägnat sig åt utplanteringar. De fåglar som nu finns kvar i landet har en gång *importerats* från Norge, där den ännu är ganska vanlig i svårbrukad terräng. Dessa fåglar har sedan förmåtts häcka på Nordens Ark och producera ungfåglar för utplantering.

Vitryggen har blivit en symbol för de arter som inte överlever i ett intensivt brukat skogslandskap. Den lever på insektslarver som utvecklas i döda, gamla lövträd. Skogsbruket har länge gynnat produktion av barrträd och därmed snedvridit den naturliga trädslagsfördelningen. Eftersom skogen dessutom avverkas när den biologiskt sett fortfarande är ganska ung, har vi både brist på gamla döda träd och lövskogar. Du kan själv fundera över hur ofta du ser en gammal högstubbe av björk – och då är björken ändå vårt absolut vanligaste lövträd!

Även skogsbruket har deltagit i räddningsarbetet genom att försöka återskapa lövrika skogar. Det sker bland annat vid Nedre Dalälven där Bergvik är en stor markägare.

Upplandsstiftelsen hjälper sedan några år Naturskyddsföreningen i arbetet med vitryggig hackspett. Stiftelsen har bland annat byggt flera så kallade voljärer, där hackspettar från Nordens Ark hålls en tid innan de släpps ut i det fria. Vi har även ringmärkat lövträd för att öka produktionen av hackspettmat (vedlevande insekter) och sett till att leverera 100-tals kilo talg för att öka chanserna för fåglarna att överleva vintern.

Efter att ha varit så gott som borta har det under de senaste åren åter konstaterats några häckningar vid Nedre Dalälven, där det på 1990-talet ännu fanns kvar en vild stam. Men det återstår att se om insatserna är tillräckliga för att vitryggen så småningom ska kunna klara sig på egen hand.

Vitryggig hackspett vid bohål i en björk-högstubbe.

FAKTA

En högstubbe är ett på rot stående träd där kronan brutits av.

Stiftelsens voljärbygge.

INTÅG I SOMMARHAGEN

EN FJÄRIL ATT BEVARA

Mnemosynefjärilen är en stor dagfjäril med ett vingspann på 55–68 mm. Fjärilens larv, som kläcks i mitten av april, livnär sig på nunneört. Växten blommar i slutet av april och början av maj, och vissnar därefter ner. Fjärilshonan som flyger först i juni tycks dock kunna känna doften från nunneörtens underjordiska rotknölar, och lägger äggen i närheten av växten.

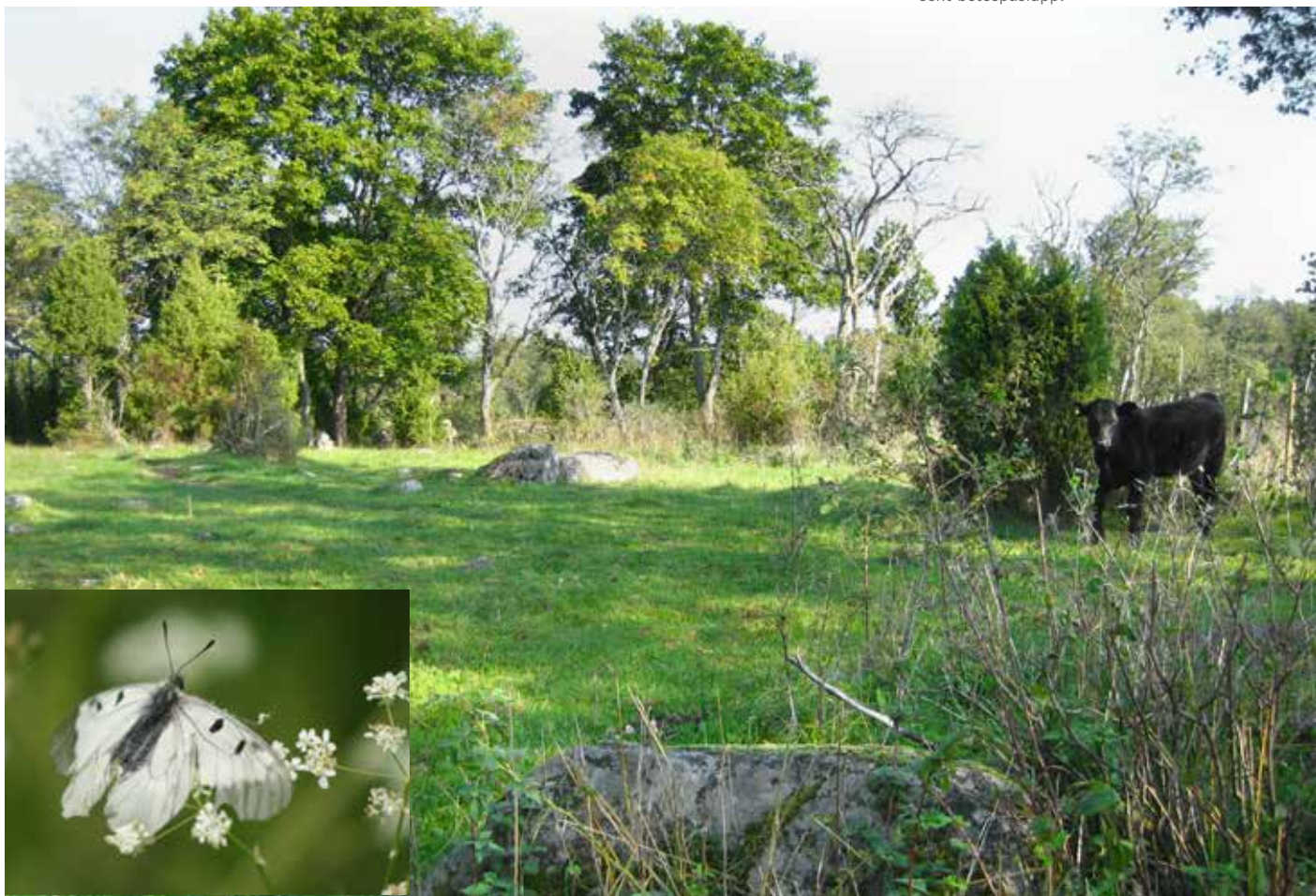
Mnemosynefjärilen har minskat kraftigt i Sverige de senaste 50 åren. Den är nu endast känd från Blekinges kustland, Indalsälvens delta och Upplandskusten, och är klassad som starkt hotad. Längs kusten i Uppsala län har vi landets rikligaste förekomster, och därför är det extra viktigt att bevara fjärilen i vårt län. Mnemosynefjärilens livsmiljö är skiftande ängs- och hagmarker, vilka minskar i antal i takt med att djurgårdar läggs ner och markerna växer igen. Även intensivt bete och för hårda röjningar missgynnar fjärilen. I samma marker finns många andra skyddsvärda arter.

GYNNA MNEMOSYNEFJÄRILEN

Sedan år 2005 har Upplandsstiftelsen och Länsstyrelsen samarbetat för att förbättra mnemosynefjärilens livsmiljö i länet. Hanteringen av områdena är komplicerad eftersom värdväxten nunneört inte tål igenväxning, och fjärilslarver och puppor tål inte tidigt bete/slåtter. Åtgärder har främst utförts på privata marker och i nära samarbete med mark- och djurägare. I samtliga områden har mnemosynefjärilens populationer ökat markant redan året efter restaurering. Fjärilen har även spridit sig till nya närliggande områden.

Varierande hag- och betesmarker vid Upplandskusten är mnemosynefjärilens hemvist. Populationen har ökat markant efter restaureringar av hagmarker och svagt bete med sent betespåsläpp.

Bra jord och öppet, soligt läge krävs för att ekar ska bli så här stora.

Det är inte bara fladdermöss, skalbaggar och lavar som uppskattar grova ekar.

SOL, SOL I EKARNA

Inget annat trädslag är så mäktigt och mytomspunnet som eken. Den kan bli över tio meter i omkrets och mycket gammal, troligen upp emot tusen år. Vid hög ålder murknar eken inifrån och blir ihålig. Den murkna veden, som kallas för mulm, är mycket värdefull för många smådjur och insekter. Ihåliga ekar ger också boplatser för fåglar, fladdermöss och vildbin. Därtill skapar lövverket, kraftiga grenar och grov bark nischer för andra organismer, t.ex. fjärilar, svampar och lavar. Man uppskattar att över 1000 arter är knutna till eken, och många av dessa är sällsynta och hotade.

Eken växer i många olika miljöer från torra bergsbranter till svämskogar. I skogsmark blir den långsmal medan utseendet är mer kortvuxet och spärrgrenigt i ett öppet landskap. Sådana vidkroniga ekar som vuxit upp i solexponerat läge är mycket känsliga för beskuggning. Därför är det viktigt att hålla öppet kring dessa träd, så att de inte dör i förtid.

Små knapptårar på ekens grova bark kan vara ekspiken, en sällsynt och rödlistad lav.

Bredbandad ekbarkbock är en starkt hotad skalbaggsart.

För att eken ska kunna växa sig stor och få en bred krona behöver den fritt utrymme och mycket ljus. I många betesmarker och slåtterängar upphörde hävden i mitten av 1900-talet i takt med att jordbruk lades ner. Idag restaureras många igenväxta marker och gamla ekar som finns kvar huggs fram. På Tedarön i Mälaren har Upplandsstiftelsen återupptagit betet och gynnat grova ekar t.ex. genom ringbarkning av skuggande träd.

FAKTA

Skötsel i form av bete eller slåtter kallas för hävd.

FAKTA

För att säkra återväxten av ek har flera hundra ekar planterats i Kalmarnäs naturreservat. Området betas och ekplantorna skyddas mot bete av nätburar. När de gamla ekarna i anslutning till planteringen dör måste det finnas nya ekar som tar över.

Bygge av nätburar i vilka ekar senare planterades. Kalmarnäs naturreservat.

HAVSÖRNINGARNAS STOLTA MUSIK

Havsörnen är utsedd till Upplands landskapsdjur och tillika vår landskapsfågel vilket är väl motiverat. Befinner man sig ute vid kusten ser man nästan alltid örnen. Men så var det inte för 100 år sedan. Då var havsörnen på utrotningens rand och bara ett fåtal par fanns kvar. Efter minskad förföljelse och förändrad kemikalieanvändning samt utfodring med giftfritt kött vintertid ökade stammen i senare delen av 1900-talet. Idag finns omkring 130 par havsörn i Uppland.

Om man vill se havsörn så är Kallriga naturreservat öster om Forsmark en bra plats att besöka. Från fågeltornet på Harudden har man fin utsikt över Kallrigafjärden där ofta flera örnar kan ses samtidigt. *Havsörningarnas stolta musik* hörs återigen i Uppland.

Havsörnen är vår största rovfågel. Den liknar ingen annan i flygsilhuetten med sina rektangulära vingar, korta stjärt och den stora kroknäbben.

Kallriga naturreservat ligger vid upplandskusten, vid Forsmark.

Foto: Alf Sevastik

BOMBMURKLAN *Sarcosoma globosum* – GLOBALT HOTAT

På den senaste rödlistan från internationella naturvårdsunionen (IUCN) finns 23 250 globalt hotade arter. Av dessa är 26 svampar, bl.a. vår bombmurkla som finns i norra Europa. Östra Svealand har troligen en av världens rikaste förekomster, så det vilar ett tungt ansvar på våra axlar att skydda denna art.

År 2007 fick Upplandsstiftelsen i uppdrag att inventera bombmurkla i Uppsala län i samband med ett nationellt åtgärdsprogram för arten. Bombmurklan var då bara hittad på drygt 150 lokaler i Europa. Vid stiftelsens inventering påträffades bombmurklan på 56 lokaler i länet, varav hela 34 var nyupptäckta för svampen.

BOMB BAKOM BAKELSE

Bombmurklan är en oätlig svamp och dessutom fridlyst, så man får inte ens plocka den. Men onekligen ser den ut som något man kan äta. Ett konditori i Rättvik, har tagit saken i egna händer och skapat en kreation som både får plockas och avnjutas. Gärna till en kopp kaffe.

Den riktiga bombmurklan är fridlyst och får varken plockas eller ätas.

FAKTA

Växtplatser för svamp och växter kallas ofta för *lokaler*.

UPPLANDSSTIFTELSENS ÅRSSKRIFT 2015

Upplandsstiftelsen arbetar med ett brett spektrum av hotade arter och deras miljöer. Stiftelsens ambition är att, tillsammans med andra parter, kunna bevara hotade arter som till exempel svartoxe, småsvalting, mnemosynefjäril, bombmurkla och vitryggig hackspett. Det finns redan 1 182 rödlistade arter i Uppsala län och vår strävan är att det inte ska bli fler. Om detta och lite till kan du läsa i denna årsskrift.

NATURVÅRD & FRILUFTSLIV

Box 26074, 750 26 Uppsala
info@upplandsstiftelsen.se
www.upplandsstiftelsen.se

